

Marek Pacukiewicz
Uniwersytet Śląski w Katowicach
Instytut Nauk o Kulturze
marek.pacukiewicz@us.edu.pl

Conrad-Korzeniowski przekodowany

(Agnieszka Adamowicz-Pośpiech, *Adaptacje biografii i twórczości Josepha Conrada w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2022)

Pamięć o Josephie Conradzie-Korzeniowskim przyjmuje w polskiej tradycji szczególną formę. Już jakiś czas temu Agnieszka Adamowicz-Pośpiech pytała: „Dlaczego jego nazwisko jest ciągle obecne w prasie, a twórczość odchodzi w niepamięć?”¹. Rzeczywiście, wydaje się, że już od dłuższego czasu to biografia pisarza cieszy się w Polsce niezmiennym (choć czasem wybiórczym) zainteresowaniem, podczas gdy „conradowskie prawdy” dominują nad jego utworami: Conrada pamiętamy, kojarzymy z literaturą angielską i emigracją, ale nie czytamy. W swojej najnowszej książce Adamowicz-Pośpiech próbuje rozpoznać pozytywne aspekty tej obecności, analizując współczesne adaptacje biografii pisarza w szerokim kontekście kulturowym.

W omawianej publikacji autorka podąża tropem wskazanym swego czasu przez Zdzisława Najdera, który postulował konieczność przekształcenia badań biograficznych w studium kultury². Zgodnie z tym postulatem książka Najdera, *Życie Conrada-Korzeniowskiego*, to nie tylko najważniejsze źródło informacji biograficznych na temat pisarza, ale też uważne studium międzykulturowych mechanizmów, które ukształtowały jego życie i twórczość. Tym samym mówić można o Najderowskiej „kulturologii” – w rozumieniu Andrzeja Mencwela, który terminem tym opatrzył prąd polskich badań i refleksji nad kulturą *implicite* poprzez jej wytwory (teksty), abstrahujących od teoretycznego

¹ A. Adamowicz-Pośpiech, *Podróże z Conradem. Szkice*, Kraków 2016, s. 7.

² Por. Z. Najder, *Sztuka i wierność. Szkice o twórczości Josepha Conrada*, tłum. H. Najder, Opole 2000.

ujmowania jej mechanizmów³. Agnieszka Adamowicz-Pośpiech, inspirując się postulatami Najdera, idzie o krok dalej, ponieważ wpisuje twórczość pisarza w kontekst kultury współczesnej, bez obawy wkraczając zarówno na teren popkultury, jak i w pozaliterackie regiony sztuki. Jest to w polskiej conradystyce – ze względu na rozmach i systemowość – próba bez precedensu i nie do przecenienia. Równocześnie Adamowicz-Pośpiech otwiera nową przestrzeń w ramach własnych zainteresowań badawczych. Autorkę pamiętamy z niezwykle precyzyjnych analiz polskich przekładów wybranych utworów autora *Tajfunu* (*Seria w przekładzie. Polskie warianty prozy Josepha Conrada*, Katowice 2013). W najnowszej pracy adaptacja jawi się nam jako specyficzny przypadek przekładu międzykulturowego i transmedialnego.

Adamowicz-Pośpiech traktuje biografię pisarza jako część szerszego kontekstu kulturowego (w tym wypadku polskiego, angielskiego i francuskiego), a przyglądając się jej adaptacjom, zwraca uwagę na cyrkulację pamięci tekstów kultury. W ten sposób nadrzędna i pojemna kategoria tekstu kultury pozwala połączyć refleksję nad literaturą i biografią traktowaną jako swoisty kontekst kulturowy, podczas gdy tradycyjne literaturoznawstwo przyzwyczało nas raczej do eksponowania (na różne sposoby) granicy pomiędzy nimi. Omawiana praca podąża *via media* kulturologii. Zasadniczym jej przedmiotem są różnorakie adaptacje zarówno twórczości, jak i biografii pisarza pojawiające się na gruncie powieści graficznej, komiksu, literatury, filmu i teatru. Autorka monografii poświęca sporo miejsca na omówienie różnych teorii adaptacji, jak również złożonych mechanizmów rządzących tym zjawiskiem i środkom, którymi posługują się poszczególni twórcy. Niemniej najlepiej chyba zjawisko parafrazy dookreśla pojawiające się w książce semiotyczne pojęcie „przekodowania”. W istocie bowiem mamy w omawianych przypadkach do czynienia z co najmniej dwoma przekodowaniami: z kontekstu na kontekst (dotyczy to nie tylko kontekstu kulturowego, ale również historycznego, bowiem większość twórców próbuje w mniejszym lub większym stopniu „uwspółcześnić” Conrada) oraz z języka na język (chodzi przede wszystkim o zestaw specyficznych środków wyrazu typowych dla określonego medium, na przykład komiksu lub teatru).

Autorka zakłada, że tego rodzaju współczesne adaptacje, prezentując odmienny punkt widzenia lub zmieniając proporcje pomiędzy stopniem wykorzystania poszczególnych elementów świata przedstawionego i konwencji poznawczych, rzucają nowe światło na kultury generujące takie przekodowania. W bardzo przekonujący sposób Adamowicz-Pośpiech wskazuje na przykład wpływ perspektywy postkolonialnej na język angielskich i francuskich powieści graficznych, która wzmacnia koniunkturę na kolejne reinterpretacje *Jądra ciemności*, wzbogacając je między innymi o perspektywę

³ Por. A. Mencwel, *Kulturologia polska XX wieku* [w:] *Kulturologia polska XX wieku*, t. 1, red. G. Godlewski i in., Warszawa 2013.

Innych – rdzennych mieszkańców kontynentu afrykańskiego – o którą swego czasu upominał się Chinua Achebe⁴. Tymczasem w Polsce znajdujemy w biografii Conrada to, co w ostatnim czasie szczególnie mocno jest przez nas wartościowane: europejskość i wielokulturowość opromienione międzynarodowym sukcesem autora.

Wyjątkowo ciekawe są przeprowadzone (zwłaszcza w części pierwszej, poświęconej francuskim i angielskim powieściom graficznym oraz polskim komiksom) drobiazgowo analizy poszczególnych tekstów, ujawniające dalsze ich uwarunkowania. Autorka nie tylko rozważa podobieństwa i różnice pomiędzy powieścią graficzną – unikając zarazem wartościowania – a komiksem, ale też akcentuje specyfikę języka tego medium. Kreska, kolorystyka, sposób akcentowania poszczególnych elementów, również tekstu, wreszcie układ stron prowadzą autorkę do podjęcia ważnego pytania o sposób prowadzenia (i podejmowania na nowo) specyficznej Conradowskiej narracji. Można powiedzieć, że studia Adamowicz-Pośpiech mają potrójny wymiar: synchroniczno-diachroniczny oraz komparatystyczny. W pierwszej kolejności odtworzona zostaje oś narracyjna, a w niej wyszczególnione najważniejsze, powracające elementy – to one zostały wyakcentowane w trawestacji. Swoistym „trzecim wymiarem” jest porównanie z tekstem źródłowym. Imponuje, z jak wielką precyzją Adamowicz-Pośpiech wskazuje sposoby kształtowania siatki kompozycyjno-znaczeniowej z fragmentów literackich, wspomnieniowych, biograficznych, a nawet ikonograficznych, omawiani adaptatorzy korzystają bowiem z bardzo szerokiego spektrum źródeł, uzupełniając tekst *Jądra ciemności* fragmentami listów, dzienników, a nawet fotografiami Conrada (które okazują się wzorem później wykreowanego przez artystów wizerunku Marlowa). Otrzymujemy niezwykle dynamiczny obraz nawiązań i przetworzeń, który w wielu miejscach jest zadziwiająco kompatybilny z istotą Conradowskiej narracji.

Niezwykle interesujące wydają mi się również analizy ukazujące możliwość zaadaptowania na język graficzny niektórych istotnych procedur poznawania świata przedstawionego typowych dla pisarza. Okazuje się na przykład, że nielinearna konstrukcja niektórych plansz powieści graficznej szczególnie sprzyja oddaniu typowego – zwłaszcza dla *Jądra ciemności* – zabiegu „opóźnionego rozszyfrowania”, kiedy to rozprzężeniu zmysłów (nierzadko graniczącemu z synestezją) towarzyszy uczucie dysonansu poznawczego. W ten sposób czytelnik zostaje czynnie wciągnięty w proces poznawania nieznannej rzeczywistości, przestaje być biernym obserwatorem – staje się właściwie uczestnikiem wydarzeń i ma swój udział w (re)konstruowaniu narracji. Analizy Adamowicz-Pośpiech potwierdzają stwierdzenie Tadeusza Miczki dotyczące filmowych adaptacji *Lorda*

⁴ Por. Ch. Achebe, *An Image of Africa: Racism in Conrad's "Heart of Darkness"* [w:] J. Conrad, *Heart of Darkness: An Authoritative Text, Backgrounds and Sources, Criticism*, red. R. Kimbrough, New York–London 1988.

Jima, że najtrudniejszym zadaniem w tym przypadku jest odtworzenie w innym języku typowo literackich chwytów kreujących określony model poznawczy⁵.

Niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z adaptacją *Jądra ciemności* w angielskich i francuskich powieściach graficznych, czy z polskimi komiksami biograficznymi, biografia jako źródło doświadczenia autora pozostaje nieodzownym punktem odniesienia, co świadczyć może o bardziej powszechnej tendencji eksponowania doświadczenia (zwłaszcza liminalnego) we współczesnej kulturze Zachodu, na co wskazywali Martin Jay czy Dorota Wolska. W rezultacie dość powszechnie utożsamia się pisarza z Marlowem, a kongijskie doświadczenia Conrada stają się kluczem do interpretacji noweli. Druga część książki Adamowicz-Pośpiech, poświęcona już polskim adaptacjom literackim twórczości i biografii Conrada, zdaje się potwierdzać tę tezę. Jacek Dukaj w *Sercu mroku / Sercu ciemności* dokonuje swoistego „transferu przeżyć”, co oznacza nie tylko „przepisanie” *Jądra ciemności*, ale też przetworzenie go przez współczesną, neurotyczną i zanurzoną w świecie zmysłów psychikę. Z kolei Jakub Małeczki kreuje „halucynacyjną” biografię pisarza. Obserwujemy tutaj bardzo ciekawą zmianę: podczas gdy Leon Wachicki w powieści Michała Choromańskiego *Słowacki wysp tropikalnych* (opublikowanej w 1969 roku, ale z akcją osadzoną przed wojną) dostrzegał w otaczającej go rzeczywistości scenię albo fragmenty fabuł Conradowskich powieści, w urojeniach tytułowego bohatera powieści *Dżozef* odżywa postać pisarza i jego doświadczenia. W ten sposób fakty z życia Conrada-Korzeniowskiego stają się komponentami nowego „tekstu życia”.

Nieco innym przypadkiem jest *Warunek* Eustachego Ryłskiego, w którym mamy do czynienia z wykorzystaniem, a właściwie przetworzeniem osi fabularnej *Pojedyńku* Conrada. W niezwykle ciekawy sposób przeniesiono akcję w polskie realia historyczne – czy może to świadczyć o polsko-francuskiej paraleli? W analizie tego tekstu Adamowicz-Pośpiech odwołuje się do Derridańskiej widmontologii, aczkolwiek warto by nie redukować tego problemu do intertekstualności, ale potraktować go w odniesieniu do „widmowej ontologii” kontekstu kulturowego.

Trzecia część rozprawy przynosi podobne analizy, tym razem na gruncie teatru i filmu. Decyzja o łącznym potraktowaniu tych mediów sugeruje, że autorka kładzie nacisk przede wszystkim na sposób przygotowania scenariusza filmowego i/lub sztuki teatralnej (w tym również słuchowiska w adaptacjach radiowych), wychodząc od zmagania z teatrem samego Conrada. W kwestii adaptacji utworów pisarza na plan pierwszy wychodzą przede wszystkim (wcześniej w różnych kontekstach i formach wskazywane przez autorkę) techniki, które określiłbym mianem skalowania – chodzi o zmianę proporcji w strukturze i w obrębie elementów oryginalnego tekstu, różnego rodzaju pominięcia, przetworzenia, zmiany akcentu. Autorka postawiła w tym przypadku na

⁵ Por. T. Miczka, „*Lord Jim*” w kinie [w:] „*Lord Jim*” w krytyce i w mediach, red. S. Zabierowski, Katowice 2008.

„mechanikę” relacji międzytekstowych, bardziej koncentrując swoją uwagę na przetworzeniu wewnętrznego kontekstu myśli Conradowskiej niż na kontekście kulturowym i społecznym, który w pewnych aspektach mógłby być uznany za katalizator drobniawo wskazywanych zmian. Więcej możliwości dają w tym zakresie „rocznicowe” przedstawienia teatralne prezentujące postać pisarza: *Conrad* Ingmara Villqista oraz *Wyspiański/Conrad* Tomasza Mana. Autorka nie tylko dookreśla, które fragmenty biografii Conrada wykorzystują twórcy obydwu przedstawień (na przykład pobyt w Polsce w przededniu I wojny światowej w *Conradzie*), ale też odnotowuje kontekst symboliczny, w jaki postać pisarza zostaje wpisana, inicjując (poprzez różnie akcentowaną „angielskość” Conrada lub jego doświadczenia międzykulturowe) dyskusję z polską tradycją narodową. Sam tytuł drugiego z przedstawień wskazuje wyraźną linię oddzielającą dwie postawy, z kolei w przedstawieniu Villqista pojawia się całe spektrum znaczących postaci: od Józefa Piłsudskiego po białego niedźwiedzia z Krupówek.

Książkę zamykają rozważania na temat potencjału kulturowej „marki Conrad”. Autorka w nieco idealistyczny sposób (nie jest to zarzut) zwraca uwagę nie tyle na jej aspekty ekonomiczne, co aksjologiczne – Conrad może być traktowany jako swego rodzaju wizytówka złożonej tradycji polskiej, może promować wartości, które powszechnie się jej przypisuje. Można by więc mówić o swoim kapitale symbolicznym postaci pisarza.

Książka Agnieszki Adamowicz-Pośpiech z pewnością wyznacza nowe perspektywy badawcze i dookreśla różne wymiary adaptacji literackiej rozumianej jako adaptacja kulturowa. Co godne docenienia, praca pokazuje na konkretnych przykładach szeroki repertuar środków, strategii i mechanizmów adaptacyjnych funkcjonujących pomiędzy różnymi mediami. Ponadto rozprawa pozwala nam nieco inaczej spojrzeć na związek tekstów kultury z biografią – Conrad jawi nam się nie tyle jako „funkcja autora”, ile raczej jako określony kapitał symboliczny w ramach dynamicznej tradycji kulturowej. Precyzyjne analizy autorki otwierają dalsze możliwości interpretacji sposobów istnienia zarówno tekstów Josepha Conrada, jak i tekstu „Joseph Conrad” w tradycji polskiej i europejskiej.

Czytając rozprawę Agnieszki Adamowicz-Pośpiech, uświadomiłem sobie, że można w tym przypadku upatrywać również głębszego mechanizmu kulturowego narracji mitologicznej. Nie chodziłoby tu jednak o sugerowaną przez Edwarda Saida „fikcję autobiograficzną” Conradowskiej autokreacji⁶ ani o mit rozumiany przez Rolanda Barthes’a jako „skradziony język”⁷, redukujący szerokie konteksty do postaci syntetycznego znaku. Przypadek Conrada pozwala oddziaływać mitowi z pełnym rozmachem, generując kolejne opowieści, które

⁶ E.W. Said, *Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography*, Cambridge 1966.

⁷ Por. R. Barthes, *Mit dzisiaj*, tłum. W. Błońska [w:] tegoż, *Mit i znak. Eseje*, wybór i słowo wstępne J. Błoński, Warszawa 1970.

znamy, ale których chcemy słuchać po raz kolejny w nowej wersji. Ujęcie to zgodne byłoby z koncepcją autorstwa Claude'a Lévi-Straussa, który traktuje mit dwójako. Po pierwsze upatruje w nim swoistego „narzędzia logicznego”, pozwalającego nam mierzyć się z paradoksami i opozycjami generowanymi przez naszą kulturową tradycję. Po drugie natomiast – uznaje mit za funkcjonujący zawsze pomiędzy kodami, podlegający zatem ciągłej translacji i adaptacji⁸. Traktowany w ten sposób w szerokim kontekście polskiej tradycji „mit Conrada” stanowiłby nie tylko jej tworzywo, ale również klucz do jej lepszego rozumienia. Dzięki pracy Agnieszki Adamowicz-Pośpiech wyraźnie widzimy, że ten mit nie kończy się nigdy⁹.

Bibliografia

- Achebe Ch., *An Image of Africa: Racism in Conrad's "Heart of Darkness"* [w:] J. Conrad, *Heart of Darkness: An Authoritative Text, Backgrounds and Sources, Criticism*, red. R. Kimbrough, New York–London 1988.
- Adamowicz-Pośpiech A., *Adaptacje biografii i twórczości Josepha Conrada w kulturze współczesnej*, Katowice 2022.
- Adamowicz-Pośpiech A., *Podróże z Conradem. Szkice*, Kraków 2016.
- Adamowicz-Pośpiech A., *Seria w przekładzie. Polskie warianty prozy Josepha Conrada*, Katowice 2013.
- Barthes R., *Mit dzisiaj*, tłum. W. Błońska [w:] tegoż, *Mit i znak. Eseje*, wybór i słowo wstępne J. Błoński, Warszawa 1970.
- Lévi-Strauss C., *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, Warszawa 2000.
- Lévi-Strauss C., *Surowe i gotowane*, tłum. M. Falski, Warszawa 2010.
- Mencwel A., *Kulturologia polska XX wieku* [w:] *Kulturologia polska XX wieku*, red. G. Godlewski i in., Warszawa 2013.
- Miczka T., „*Lord Jim*” w kinie [w:] „*Lord Jim*” w krytyce i w mediach, red. S. Zabierowski, Katowice 2008.
- Najder Z., *Sztuka i wierność. Szkice o twórczości Josepha Conrada*, tłum. H. Najder, Opole 2000.
- Najder Z., *Życie Josepha Conrada Korzeniowskiego*, t. 1–2, Lublin 2006.
- Said E.W., *Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography*, Cambridge 1966.

⁸ Por. C. Lévi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, Warszawa 2000, s. 195.

⁹ Por. tenże, *Surowe i gotowane*, tłum. M. Falski, Warszawa 2010, s. 13.